

Розділ 7

На шляху до капіталізму: історія трьох корпорацій

У процесі формування суверенних територіальних держав (IX–XIII ст.) пізньопервісні нерегулярні побори замінювалися регулярними податками. Цей процес був спільним як для Франції й Англії, так і для всіх інших країн Європи. Зрозуміло, що існували регіональні відмінності.

Північна Європа, Німеччина та Ганзейський союз

Північноєвропейські країни поділялися на корабельні округи. Поки в окрузі будували корабель — дракар, інші податки там скасовувалися. Залишалися тільки непрямі збори. Додатковим джерелом прибутку північноєвропейських королів були штрафи за брак необхідного комплекту озброєнь.

Політично найсильнішою серед країн середньовічної Північної Європи була Данія¹. Данці заробили свої статки на збиранні двох видів митних платежів:

- 1) мито за перетин проток між Балтикою то Північним морем;
- 2) мито за транспортування вікінгами рабів.

Кінець Епохи вікінгів у XI–XII ст. не зупинив міжнародного трафіку рабів. Утворення Київської Русі децю обмежило кількість живого

1 Палудан Хельге. История Дании. / Х. Палудан и другие; под ред. С. Буска и Х. Поульсена. — М.: Весь мир, 2007. — 592 с.

товару східнослов'янського походження на європейських ринках, але стимулювало продаж русичами в рабство своїх підданих фінського та особливо балтійського походження. Крім того, у всій Європі продавали військовополонених. Політичний занепад Данського королівства стався тоді, коли кріпосне право щодо підданих-селян спричинилося до втрати вигоди від спеціального транспортування рабів. Обсяги работоргівлі впали, хоча й мали законний характер на всіх європейських територіях. У XIV ст. Ганзейська спілка — північнонімецький торговельний союз, відібрав у Данії право збирати мита за перетин проток. — У травні 1232 р. імператор Священної Римської імперії Фрідріх II Штауфен (1220–1250 рр.) опублікував закон «Постанова на користь князів» («*Statutum in favorem principum*»). За цим законом уся влада над Німеччиною переходила до феодалів — світських князів та духовних правителів. Виборний імператор Священної Римської імперії залишався тільки юридичним правителем, а політична влада передавалася сеньйорам-латифундистам. Ці приватні власники й лицарі-феодалі отримували від імператора в оренду його спеціальні регалії — монетну, податкову, митну, конвойну, ринкову, замкову. Німецькі історики назвали цю юридичну реформу «германською територіальною державою». Священна Римська імперія законом 1232 р. встановила пріоритет феодалного земельного права².

Запровадження нової нормативної бази стало причиною поділу більшої частини Німеччини між амтами і ратами.

Амти — великі німецькі латифундії, що підкорялися графам/князям, аналоги французьких та англійських сеньйорій.

Рати — це Ради міста, під юрисдикцією яких перебував певний населений пункт із укріпленим замком — бургом.

Міські общини отримували привілей на самоврядування від імператора чи від латифундиста-графа. Підставою для надання

2 Бойцов М. А. Центральная власть и региональные политические собрания в Германии во второй половине XIV в. / М. А. Бойцов. // Проблемы германской истории (эпоха феодализма). Межвузовский сборник научных трудов. — Ижевск: УдГУ, 1989. — С. 33–52.

такого привілею слугували кредити, що їх виділяли купці для правителів. Як і у випадку з французькими королями, німецькі політики не любили повертати борги. Ось чому найрозумніші купці й ремісники зметикували брати автономією та самоврядуванням³. Адже закон 1232 року дозволяв так чинити: Священна Римська імперія де-юре оголошувалася федерацією земельних володінь⁴.

Священна Римська імперія охоплювала сучасні території Німеччини, Швейцарії, Австрії та частину Італії. Її юридичний статус був складним, оскільки Папа Римський та східноримський (візантійський) імператор мали право не визнавати нові політичні конструкції⁵. Доводилось не лише домагатися постійного дипломатичного визнання, а й протистояти паралельним органам державної влади — церковним. Закон 1232 року — важливий крок на шляху до врегулювання співвідношення між церковною та світською владою. Обидві визнавалися чинними, єпископи прирівнювалися до графів. Духовні особи могли бути як латифундистами, так і власниками міст. У цьому контексті юридичні норми Священної Римської імперії були більш демократичними щодо всіх верств суспільства, аніж королівське законодавство Франції чи навіть Англії.

Територія Священної Римської імперії була великою. Але імператори претендували на верховну юридичну владу над усіма світськими організаціями та політичними структурами католицької Європи⁶. У будь-якому разі Священна Римська імперія мала під своїм юридичним контролем спільноти, що часом ворогували між

3 Маурер Георг Людвиг. Введение в историю общинного, подворного, сельского и городского устройства и общественной власти. / Г. Л. Маурер. — М.: Либроком, 2015. — 368 с.

4 Яценко А. С. Теория федерализма. Опыт синтетической теории права и государства. / А. С. Яценко. — Том 2. — М.: Либроком, 2012. — С. 656–661.

5 Балакин В. Д. Творцы Священной Римской империи. / В. Д. Балакин. — М.: Молодая гвардия, 2004. — 356 с.

6 Так само як до визнання 812 р. Західної імперії Каролінгів та до створення в 962 р. німецької Священної Римської імперії, візантійські імператори претендували на політичну владу над усіма християнами світу. Формально ці претензії ніхто так і не скасував.

собою. Інтереси територіально різного населення рідко збігалися⁷. Тож федералізація вважалася порятунком від тих проблем, які викликали Столітню війну між Англією та Францією (1337–1453). Якщо Англія та Франція *де-юре* змагалися за суверенітет обох країн над Північною і Західною Францією, за її морські узбережжя та порти, то німці могли отримати аналогічні проблеми через протистояння між північними та південними територіями. Німеччина займалася не так виробництвом, як транзитом товарів. Імператори були найбільше зацікавлені в тому, щоб цей транзит був безпечним.

Федералізація 1232 р. створила нові форми політичної організації всередині Священної Римської імперії—держави в державі. Це були різноманітні графства, маркграфства, герцогства, єпископства, чиєсь приватні володіння-латифундії, автономні міста з власними ратами. У той час активно розвивалися різні види німецького міського права—магдебурзьке, любекське, кульмське, ноймарктське. Зокрема, 1356 року відбувся загальний з'їзд північних міст у Любеку, учасники якого проголосили Ганзейську спілку—*Hansa Teutonica*. Історики спрощено називають цей союз за оригінальним давньонімецьким словом «Ганза».

Історія Ганзи—історія північноєвропейської торгівлі. Вона починається з 1226 р., коли Гамбург заснував торговельну філію в Лондоні. Любек і Гамбург, користуючись імператорським курсом на федералізацію, проголосили 1241 р. міжміський союз, важливою метою якого вважалася торгівля з Англією та Данією. Любецько-гамбургський міжміський союз уклав угоду про співпрацю з бельгійським Брюгге та німецьким Кельном. 1299 року взаємовигідні угоди було підписано з Ростоком, з Люнебургом та Штральзундом. І за кілька десятиліть була утворена Ганза. Її головним завданням було формулювання спільних інтересів та їхнє ефективне

7 Радимо найкращий аналіз політичної ситуації в середньовічній Німеччині: Колесницький Н. Ф. «Священная Римская империя»: притязания и действительность. / Н. Ф. Колесницький. — М.: Наука, 1977. — 200 с.

просування. Така форма кооперації балтійських і північноморських портових міст оголошувала економічну війну феодалним монополіям. До середини XV ст. Ганза охопила всі великі міста Балтійського моря та значну частину т. зв. узбережжя Північного моря⁸.

Всього під керівництвом Любека перебувало не менше як 150 міст, із яких понад сто — морські порти.

У 1367–1370 рр. ганзейські містяни завдали Данському королівству воєнної поразки. 24 травня 1370 року Данія капітулювала, підписавши Штральзундський мир. Відтепер Ганза діставала право вільної торгівлі на всій території Балтійського моря. Данія скасовувала митні збори з усіх кораблів за перетин проток між Балтикою та Північним морем. Ганза отримувала прямий і безмитний доступ до всіх портових міст Північного моря (насамперед до Нідерландів і Бельгії). Ганза проголошувалася монополістом у ремеслі рибальства й у торгівлі рибою. Крім того, ганзейці дістали право затверджувати офіційних спадкоємців данського престолу. Від такого удару нащадки вікінгів вже не отямилися.

Ганзейський союз почав занепадати у другій половині XV ст., коли Столітня війна остаточно виснажила як Англію та Францію, так і Фландрію та Італію. Відкриття Американського континенту Христофором Колумбом 1492 року ослабило західноєвропейський інтерес до Ганзи, тоді як завоювання московським царем Іваном III (1462–1505) олігархічного ганзейського Новгорода (1477–1478) обмежило німецькі можливості на Сході. Вигоди безмитної торгівлі з південними землями нівелювалися централізацією Польського королівства. Протягом 1579–1598 рр. англійці, прагнучи закріпити своє монополісне право на транспортування колоніальних американських товарів у Східну Європу, вдалися до недружніх заходів щодо Ганзи. Незважаючи на це, останні спільні збори членів Ганзи відбулись аж 1699 року!

8 Подальк Н. Г. Могутня Ганза. Комерційний простір, міське життя і дипломатія XII–XVII століть. / Н. Г. Подальк. — Київ: Темпора, 2009. — 360 с.

Якими були податки ганзейців?

Податкова система ганзейських міст визначала політичний формат цього союзу. Вона ґрунтувалася на визнанні юридичного верховенства імператора Священної Римської імперії за умови абсолютного звільнення міст від сплати податкових платежів. Однак потрібно розуміти, що *всі рівноправні учасники Ганзи встановлювали власні податки на основі принципу федералізації від 1232 року*. Містяни обкладали непрямими податками, серед яких основними були корабельні округи та військові повинності. Надважливими вважалися мита за в'їзд на територію міста, за продаж товарів і за побудову та утримання крамниці. Та митні платежі сплачували лише купці з інших міст, а не ганзейці.

Ганза ґрунтувалася на правилі податкової та митної свободи для мешканців міст. Діяла олігархічна система, у рамках якої найзаможніші люди повинні були утримувати міські укріплення та благоустрій. Екстраординарні збори йшли на підтримку та розбудову флоту, що досяг надзвичайної могутності близько 1450-х років.

Ганзейці створювали філії в усіх можливих куточках Європи з подальшим звільненням цих філій від сплати будь-яких зборів. Для реалізації цієї мети ганзейці не скупилися на хабарі. Більшість європейських володарів розуміли вигоди ганзейського посередництва стосовно торгівлі із заможними, але далекими країнами (з Польщею, Литвою, Новгородською Руссю, пізнім Київським князівством у складі Литви), тож охоче приставали на традиційні умови ганзейців:

- звільнення від сплати земельного податку;
- звільнення від сплати податку на прибуток;
- звільнення від судової юрисдикції країни перебування;
- невідконтрольність ганзейських прибутків чиновникам.

Ганзейський союз аж до свого занепаду в XVI ст. контролював зовнішню торгівлю всієї Скандинавії, а також видобування всіх корисних копалин. Насамперед Ганзейський союз спеціалізувався

на видобутку й продажу заліза та відповідно на ковальському виробництві. Ганза успадкувала цю професійну спеціалізацію від вікінгів, що славилися насамперед ковальським мистецтвом і чудовою залізною зброєю. Враховуючи специфіку ведення війни у Середньовіччі, Ганзейський союз обрав найбільш прибуткову статтю виробництва — видобуток сировини, створення на її основі зброї, продаж зброї в інші країни Європи.

Олігархічні гроші множилися на війні та завдяки війні!

Виробництво зброї та військового обладнання на теренах Балтійського моря контролювали представники північнонімецьких міст. Саме німці були головними й кінцевими бенефіціарами Ганзейського союзу. Німці отримували більшість доходів. Лише в XV ст. Данія та Швеція зуміли відібрати в ганзейських німців монополне право на видобуток і транспортування залізних виробів. Внаслідок політичного зростання Швеції Ганзейський союз занепав⁹.

Орден тамплієрів — християнський банк

Особливе місце в розвитку фінансової системи середньовічної католицької Європи посідають представники духовно-лицарських орденів, створених Папою Римським та під його юридичним контролем, щоб відвоювати Близький Схід у мусульман. Найвідомішим та найзаможнішим духовно-лицарським орденом були тамплієри — лицарі Ордену Тамплє (Ордену Храму).

Орден тамплієрів було створено в Єрусалимі (1199) після Першого хрестового походу. Головним їхнім призначенням був захист Святої Землі та допомога європейським паломникам. Ініціатива, активно підтримана Папою, виходила від двох фанатично налаштованих лицарів із Франції та Фландрії. Римська курія швидко оцінила значення

9 Вейбуль Йорген. Коротка історія Швеції. / Йорген Вейбуль; пер. з швед. О. Буценко. — Стокгольм: Шведський інститут, 1998. — 164 с.

новоутвореної організації і надала Ордену тамплієрів пільгові умови для ведення господарства й торгівлі, звільнивши всіх тамплієрів від податків на теренах усіх країн, що підпорядковувалися Папі Римському.

Раніше бідні лицарі-тамплієри, котрі мали лише одного коня на кількох воїнів, вже до середини XII ст. володіли 18 замками, частина з яких збереглася донині. Для допомоги паломникам тамплієри створили нову для Європи мережу пересилання грошей¹⁰.

Папа передав Ордену право на здійснення фінансових операцій. Паломнику чи лицарю, що виїздив із будь-якої європейської країни для участі в черговому хрестовому поході, тамплієри видавали кредит під заставу його майна. У випадку з дворянами-лицарями заставою виступали земельні володіння — сеньйорії. Вартість кредиту становила 10%, що було суттєво нижче, ніж грабжницькі відсотки, які пропонували єврейські чи італійські купці-лихварі. Вони могли доводити кредитні ставки до 50%, що унеможливлювало економічну доцільність позики. Ось чому десятивідсоткова ставка тамплієрів у всіх європейських країнах, підконтрольних Папі Римському, сприймалась як благодійність. Можливість забезпечувати низьку відсоткову ставку зумовлювалася великими папськими пільгами. Якщо євреїв та італійців постійно грабували, то тамплієри перебували під особистим заступництвом Папи. Крім того, тамплієри давали обітницю безшлюбності. Таким чином, помираючи, заможні тамплієри передавали все своє майно Ордену, а не родині.

Тамплієри звільняли паломників від необхідності перевозити готівку під час небезпечної далекої мандрівки.

Тамплієри здійснювали транспортування монетної готівки під посиленою та добре вишколеною охороною. До речі, коли під час Сьомого хрестового походу (1248–1254) єгиптяни взяли французького короля Людовіка IX Святого в полон, саме тамплієри привезли мусульманам викуп за його повернення.

10 Демурже Алан. Жизнь и смерть ордена тамплиеров 1120–1314. / А. Демурже, пер. с фр. А. Н. Саниной. — Санкт-Петербург: Евразия, 2008. — 400 с.

Для здійснення своєї фінансової діяльності тамплієри створили *мережу особливих заїжджих дворів*, у кожному з яких перебував *агент Ордену*. Популярність Ордену заманювала до його лав багато знатних, освічених людей, які щиро відмовлялися від своїх багатств задля служіння Богові та Церкві. Для лицарів та енергійних чоловіків це було набагато прийнятніше, ніж спокійна молитва в монастирській келії. Тамплієри не тільки давали можливість віднайти себе у військовій професії, а й виправдовували нестримне економічне збагачення боротьбою за Справу Христову.

Втягуючись у комерцію, тамплієри зайнялися торгівлею. З походів та навіть з простих паломницьких мандрівок поверталися не всі, що віддавали Ордену в користування своє майно. Смертність була високою не лише на полях битв, а й під час корабельних катастроф при перетині Середземного моря, від численних недуг. Орден тамплієрів отримував значну кількість нерухомості в усій Європі. Управління та керівництво набутою нерухомістю вабило заможних містян.

Хоча для лицарів Ордену головним заняттям вважалася війна проти мусульман, у якій вони виявилися рідкісними фанатиками, однак *саме банківська діяльність та комерція відрізняла тамплієрів від іншого значущого духовно-лицарського ордену—іоанітів (госпітальєрів)*. Госпітальєри також володіли замками та значними земельними ділянками, але не зуміли створити відповідної фінансово-логістичної інфраструктури.

Ще один духовно-лицарський орден—тевтонський—взагалі не займався господарством і після вигнання мусульманами з Палестини начисто збіднів.

Тамплієри розбагатіли й після втрати європейцями Святої Землі стали в Європі (особливо у Франції) латифундистами—великими землевласниками. Крім того, *тамплієри, як і будь-яка церковна організація, не підпадали під юрисдикцію світської влади. Ніхто не міг їх оскаржити, судити або покарати. Ніхто не міг їх пограбувати. Ніхто*

не міг виказувати їм своєї зневаги. Юрисдикція Папи Римського слугувала для них найкращим захистом. Це дуже дратувало феодалів.

Не будучи запотребованими європейцями як військова сила, після краху хрестових походів тамплієри зберегли статус передової фінансово-економічної корпорації. Перетворившись на кредиторів більшості європейських королів, тамплієри створили першу банківську систему¹¹. *Де-факто Орден тамплієрів виконував роль великого міжнародного банку.*

Врешті-решт, відомий своєю фінансовою безцеремонністю, Філіпп IV Красивий (1285–1314) розправився з Орденем. Він звинуватив лицарів-банкірів у релігійних злочинах і конфіскував усе їхнє майно на теренах Французького королівства. Згодом відбувся суд, який присудив керівникам Ордену кару на смерть, хоча звинувачення у святотатстві та поклонінню дияволу так і не довели. Вирок засновувався на інквізиційній процедурі, коли зізнання добувалися тортурами. На самому процесі керівник Ордену магістр Жак де Моле (1292–1312) заявив, що зізнався в злочинах тільки внаслідок тортур і знущань. Свої покази магістр де Моле просив вважати неправдивими. Папа, будучи французом і перебуваючи під шаленим політичним тиском Французького королівства, затвердив вирок та розпустив Орден. Жака де Моле разом із тамплієрськими керівниками спалили заживо перед паризьким натовпом.

Тамплієри зуміли зосередити у своїх руках суму, що дорівнює чотирьом річним бюджетам Французького королівства наприкінці XIII ст. Реальними грошима й коштовностями Філіпп Красивий зміг отримати лише 5% багатств тамплієрів. Все інше було в комерційному обігу, який хабарами та хитрістю взяли під контроль італійські купці.

11 Коэн Гюстав. История рыцарства во Франции. / Гюстав Коэн. — М.: Центрполиграф, 2010. — С. 17-20.

Податки і мита на Півночі Італії. Приклад Флоренції

Світськими спадкоємцями тамплієрів були ломбардські та флорентійські купці з Італії¹². Вони прямо використовували тамплієрський досвід та навіть їхні старі зв'язки й комунікації. Проте ломбардські та флорентійські купці не були зв'язані релігійними обітницями й благодійними обов'язками. Завдяки розвинутому ремеслу та комерційному умінню флорентійці стали карбувати власну повноцінну монету—золотий флорин, стабільність та якість якого незабаром надали йому статус нової транснаціональної валюти середньовічної Європи, викинувши на узбіччя економічної історії французькі ліври. Якість флоринів була гарантією господарського зростання Флоренції.

Північноіталійські міста (Мілан, Флоренція, Венеція, Сієна, Генуя) в період пізнього Середньовіччя відрізнялися від німецьких, англійських або французьких міст тим, що вони мали юридичний статус власників землі, на якій розташовувалися. Відповідно північноіталійські містяни не мали жодних податкових витрат на користь земельних власників. Усі ці міста постали ще за римської давнини. Усі вони на певному етапі здобували політичну підтримку або юридичну протекцію Пап Римських і візантійських імператорів.

Оскільки на Півночі Італії, завдяки традиціям середземноморської торгівлі, міста сформувалися раніше, аніж феодальне землеволодіння, містяни мали більше стартових ресурсів для свого розвитку!

Успішний обіг флоринів зміцнив фінансову могутність Флоренції, де виникли банківські контори (перші у світі світські банки!), з'явилися векселі та відповідно доходи від кредитних операцій. Розвиток комерції спричинився до того, що існуючий з кінця XII ст. прямий податок на доходи домогосподарств на початку XIV ст. замінили збором 1–1,5% нерухомої власності.

12 Краснова И. А. Флорентийское общество во второй половине XIII–XIV в.: гранды и пополяны, «добрые» купцы и рыцари. / И. А. Краснова. — СПб: Центр гуманитарных инициатив, 2018. — 494 с.

Згодом флорентійці запровадили *непрямі податки* — акцизи. Зокрема, збиралися такі непрямі податки:

- 1) акцизи на проїзд через міські ворота;
- 2) акцизи на виробництво ремісником товару на продаж;
- 3) акцизи на продаж ремісничих товарів купцем;
- 4) акцизи на збір та обробку винограду;
- 5) акцизи на розлив вина;
- 6) акцизи на роздрібну торгівлю;
- 7) акцизи на забій худоби.

За флорентійським звичаєм, акцизи становили від 7% до 20% вартості продукту (або сировини).

Коли Флоренція, маючи республікансько-олігархічну форму правління, потребувала грошей для протистояння своїм ворогам (німцям, французам, італійським сусідам), правителі-олігархи оголошували про збір позики на користь республіки. *Всі містяни та жителі флорентійських околиць мали давати кошти в борг олігархам.*

Результат Столітньої війни був несподіваним не тільки для Західної Європи (Франція перемогла, а Британія збанкрутувала і втратила свою військово-політичну базу в Нормандії та Аквітанії), а й для Італії. Флоренція збідніла й після 1453 року швидко занепала¹³.

Високі ризики банкірів-першопрохідців трансформувались у високі відсоткові ставки на кредити, адже феодали повсюдно залишалися правлячою верствою, яку не можна було примусити продавати наявне майно для оплати боргу. Діяло звичаєве правило: *благородна особа сама вирішує, коли їй треба платити.*

Особливість середньовічних північноіталійських міст — *множинний устрій економіки*. У Флоренції, у Генуї та у Венеції одночасно розвивалися торгівля, банківська справа, ремісництво. У Флоренції, наприклад, вперше виникло капіталістичне

13 Автентичний опис історії та економіки Флоренції дивіться в першоджерелі — трактаті теоретика капіталістичної політології Н. Макіавеллі (1469–1527): *Макьявелли Никколо. История Флоренции.* / Н. Макьявелли. — М.: Наука, 1987. — 448 с.

мануфактурне виробництво. Демократична виборча система дозволяла регулювати податки шляхом популістичної конкуренції олігархічних кланів. Будь-яке податкове чи політичне свавілля могло призвести до перевиборів. Кожну політичну помилку флорентійські правителі-олігархи мусили компенсувати з власної кишені.

У щоденниках флорентійських банкірів можна натрапити на нотатки для дітей, у яких вони радять користуватися комерційними розрахунками. Великий флорентійський банкір початку XV ст. Дж. Мореллі радив синові: «Приховуй від комунальної влади свої прибутки, завжди показуй тільки половину того, що маєш».

Соціальні конфлікти внаслідок такої позиції виникали постійно. Флоренцією правили олігархи. Патриції в умовах зубожіння Флоренції за підсумками англо-французької війни, незважаючи на корпоративні суперечності, підтримували одне одного в пограбуванні міста. Це призвело до збройних зіткнень між багатіями й біднотою. Тому в XV ст. республіканський устрій на теренах Північної Італії замінили агресивні кланові тиранії. Проте столітня традиція політичної самостійності вивела Флоренцію, Венецію, Геную, Мілан в економічні лідери континенту. Сучасні капіталістичні ринкові відносини¹⁴ мають на собі відбиток тих часів.

Чим закінчилося Середньовіччя для Західної Європи?

Податкові збори були неодмінним атрибутом людських спільнот вже за первісних часів, коли вони виконували функцію забезпечення племінних потреб. У процесі ускладнення суспільних відносин

14 Рьер Я. Г. К проблеме формирования основ гражданского общества в средневековой Европе. / Я. Г. Рьер // Наукові засади об'єктивності й суб'єктивності громадянського суспільства. / Збірник тез і матеріалів доповідей Міжнародної наукової конференції (24–25 квітня 2017 року) в рамках «Днів науки філософського факультету — 2017». / За заг. ред. проф. Ф. М. Кирилюка, відп. секр. В. М. Мельник. — Київ, 2017. — С. 9–13.

оподаткування ставало частиною системного політичного насилля—державності. В умовах концентрації права на застосування сили в руках особливої правлячої верстви запроваджувалися регулярні податки. Зростання кількості чиновників провокувало зростання податків. Інколи ріст поборів виходив за межі можливостей оподаткованого населення, що призводило або до повстань, або до господарського застою і до культурно-політичної деградації тих суспільств, де фінансові амбіції влади ніяк не контролювалися платниками. Лише там, де такий контроль виникав, суспільство розвивалося динамічно та прогресивно. Англія хоча й програла французам Столітню війну, але в довгостроковій перспективі перемогла Францію за економічними параметрами. Внаслідок грамотного й системного оподаткування, контрольованого всіма верствами суспільства через парламент, англійці досягли господарської стабільності та зберегли панівне становище на морських просторах. Схожа на англійську система формувалася також у Ганзі й на Півночі Італії. Ганзейці, користуючись федеративною конституцією імператора Фрідріха II Штауфена, утворили автономний союз міст. Об'єднана Ганза перемогла Данію, успішно конкурувала з англійцями, але занепадала під тиском зовнішньої політики. Своєю чергою, італійські розрізнені міста хоча й дали старт капіталізму, деградували в результаті фінансування конфліктів між континентальними державами Західної Європи.